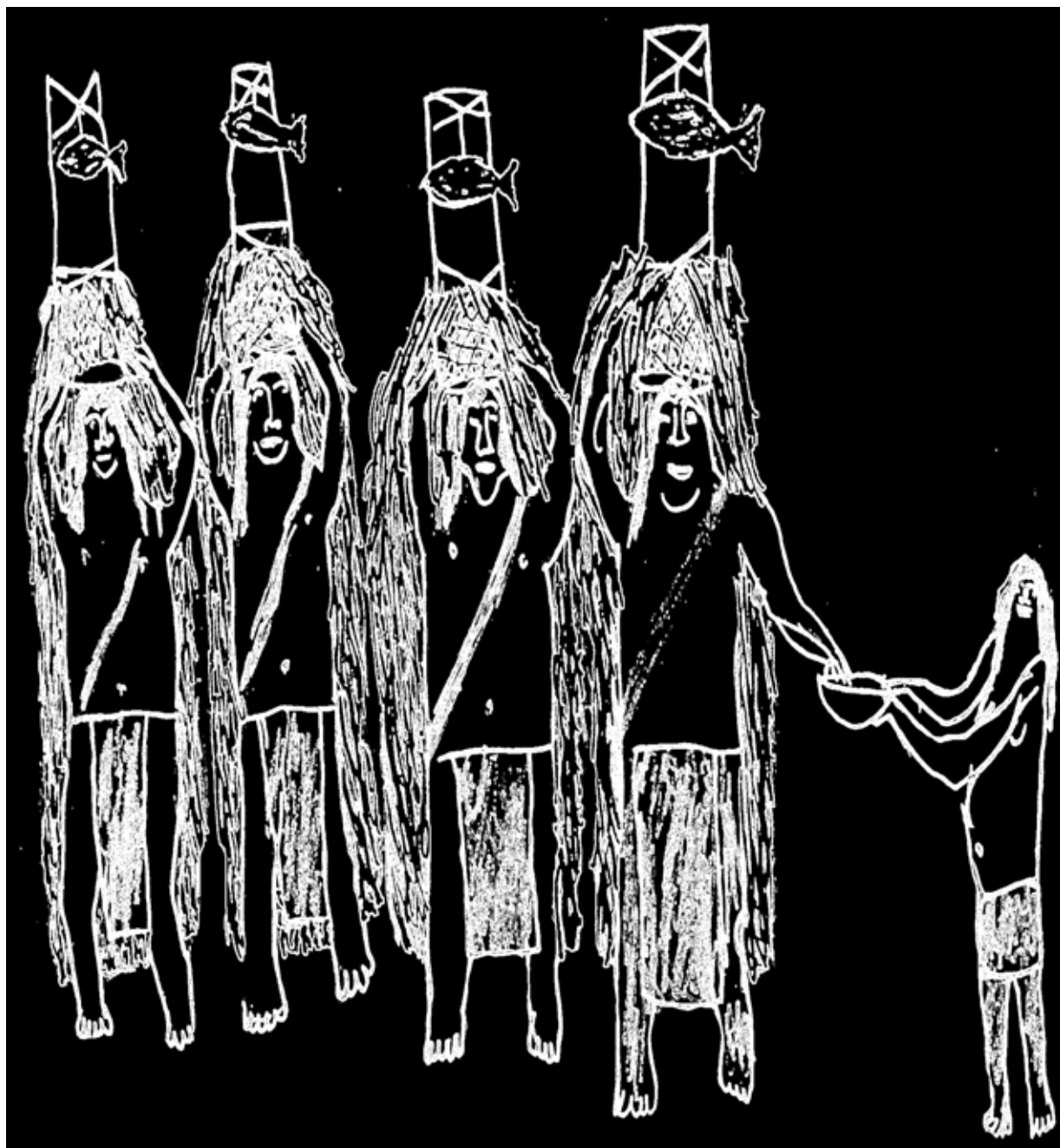

Moraita rewarã

Programa Wajãpi – Iepé. 2006

Patrocínio para edição deste livro de leitura em língua wajãpi
Projeto “Valorização e gestão de patrimônios culturais indígenas no Amapá e norte do Pará”
Programa Petrobras Cultural

Imomewa

Imovyvya	2
Aryvoarã moraita - Pyawarã moraita	5
Ãã jaesa moraita romõ	8
Ture jigarã jikusiwa rerã kõ	12
Pakuwasu moraita jikusiwa rerã kareta	26
Tapã´ai poraita avasi jigarã jikusiwa rerã kareta	40
Kareta jarã kõ	61
<i>Como foi feito este livro</i>	62
<i>Produção do livro de leitura</i>	64

Imovyvya

Ãã kareta oroinõ oremoapy karetarã, tamõ Aikyry,
tamõ Viseni, amõ tamõ Makaratu. Amë norojimo´eai moraita
kusiwa remë nuve´ai ãã kareta pupe moraita jigarã kusiwarã.

Ajama´ë moapy të ore orokusiwa moraita rewarã,
amõ moapy korijotë awyjepa ma´ë, piroje rowã orokusiwapa.
Oroinõ ma´ë Pakuwasu, amõ ture kõ, amõ avasi tapa´ai
poraita, awi korijotë oroinoma ma´ë.

Awi kõ reinõ taramë miratuwerã të oromogeta enuu.
Ajawyi të avamõ okusiwa mõ moraita amõ okuwa apijarã
remë. Ajama´ë miratuwerã të omogeta ta apijarã ikuwa.
Amõ pe´igã rowã miratu werã jamogeta ipi, mapejõ jë
jamogeta ipi.

**Os Wajãpi tocam flautas de osso, imbaúba ou bambu,
como escreveu Parara:**

Os velhos gostam de tocar flauta de osso de veado, que chamamos *so'ó kãgwer*. Quando estão muito alegres, tocam de manhã cedo. Quando não tem ninguém doente, tocam também de tarde. Quando tem muitos doentes, não tocam porque ficam preocupados. Mas se tem vontade de tocar, tocam para não ficarem tristes. Eles também tocam para ensinar seus filhos.

Essa flauta também serve para as meninas solteiras: elas ficam apaixonadas. Só com quem toca muito bonito ! Se tocar feio, elas não ficam apaixonadas. Tocamos para elas a música dos pássaros, do *wyname*, do *takiriri*, para elas não esquecerem mais de nós.

Temos outra flauta, *erevu*. Quem sabe bem, toca a música dentro da flauta. Tocamos essa flauta na festa dos peixes, na festa dos pássaros, das borboletas e do urubu.

Quando uma festa vai começar, tocamos uma flauta comprida, *jimi'á puku*. Tocamos para o nosso criador, Janejarã, ficar alegre conosco, porque a gente está tomando nossa bebida. Não tocamos essa flauta todos os dias, só quando tem bebida, quando tem festa grande. Aí não paramos de tocar até a festa terminar. Quando acaba, a gente guarda a flauta embaixo da casa para o sol não estragar, porque essa flauta é de Janejarã. Antigamente ele mesmo gostava de tocar, por isso, até hoje, nos tocamos *jimi'á puku*.

Tem também cantador de flauta *turé*. Tem flauta curta, média e comprida. Quando ele toca, faz uma música dentro da flauta, para os outros responderem. Não canta para a gente ouvir, canta dentro da flauta. Por isso, tem que ouvir bem para responder. Cada um tem que responder dentro de sua flauta, cada um vai responder diferente.

**Parara era professor e gostava muito de tocar flauta.
Faleceu em 2001.**

Tapenã moraita – A festa do Gavião-Tesoura

No é é autor de vários desenhos deste livro, que ele fez no Rio de Janeiro, onde esteve para construir uma casa wajãpi nos jardins do Museu do Índio. Faleceu em 2003.

Jupara moraita - Festa do jupará

Aryvoarã moraita

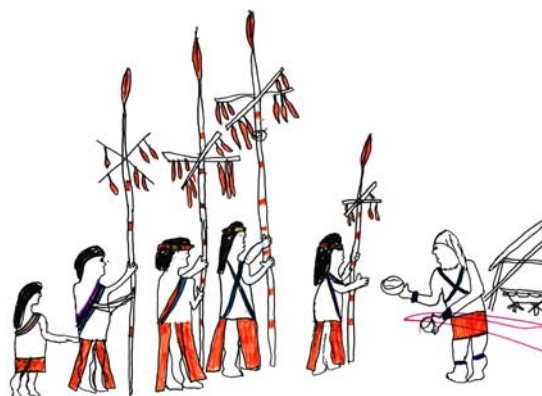
1. javi
2. panakö
3. wariri
4. tamoko
5. warikorö
6. jökeni
7. joãronã
8. kusipuru
9. araraipira
10. tarutaru
11. pakuwasu i´ama´ë
12. paku ni´aima´ë
13. pagã
14. tawato
15. pakumeme
16. waraku
17. warakumiti
18. suruvi
19. tukunare
20. warapa
21. pirmarikura
22. pikyry
23. taravi
24. pekö
25. eirã
26. kasiri renoe ma
27. jakare
28. mãgagã
29. apã warikwenã

Pyawarã moraita

1. uruvu
2. wyname
3. aisiriri
4. warasi
5. jirusi
6. paname´e
7. panamay
8. panavusu
9. japu
10. jasinã
11. wainomy
12. pykau
13. makukawa
14. urukure´a
15. tapenã
16. avasiu
17. tapa´ai poraita avasi
18. tamokö poraita yy avasi
19. juparau
20. jupara
21. maraka japopewarã
22. maraka yvyra´i rewarã
23. tukuruve
24. warasi ama´yu rewarã
25. warasi yvyra´i rewarã
26. kãrãnã

Pyã – Aryvo

1. ture puku
2. ture wasu
3. ture ko
4. kamarasi
5. tureki
6. pira ture
7. ture pyta
8. tukutukuri
9. pairã ture
10. karai rovakeporã

Pira kō rē moraita ma´ë rerã kusiwarã

1. Pakuwasu
2. Paku
3. Pakumeme
4. Pikyry
5. Tukunare
6. Piramarikura
7. Warapa
8. Suruvi
9. Waraku
10. Warakumiti
11. Araraipira

Wyra kō rē moraita ma´ë rerã kusiwarã

1. Uruvu
2. Tapenã
3. Tukuruve
4. Japu
5. Wyname
6. Aisiriri
7. Warasi
8. Jirusi / Warami
9. Makukawa
10. Wainomy
11. Urukure´a
12. Pykau
13. Pekõ
14. Tatutaru
15. Tawato

Panã rē moraita rerã kusiwarã

1. Paname´e
2. Panamay
3. Panavusu
4. Jasinã
5. Pararãg

Maraka rē moraita rerā kusiwarā

1. Maraka yvyra´i rewarā
2. Maraka japopewā

Avasi rē moraita rerā kusiwarā

1. Avasiu
2. Tapa´ai poraita avasi
3. Tamo kō poraita yy avasi

Jawarā rē moraita rerā kusiwarā

1. Jōkeni
2. Juaronā
3. Wariri
4. Pag
5. Kusipuru

Jupara rē moraita rerā kusiwarā

1. Jupara rē moraita
2. Juparau rē moraita
3. Taravi

Ture rē moraita kusiwarā

1. Turewasu
2. Turepuku
3. Tureki
4. Pira ture
5. Kumakarāsi
6. Pairā ture
7. Karanā
8. Ture pyta
9. Ture miti
10. Karai reva keporā
11. Ture akā
12. Tagara
13. Tukutukuri

Ãã jaesa moraita romõ

Uruvu rë moraita remë jaesa

ama´yu	ijama´yvy romõ
uru	uruvu ra´ãga mõ, jawarã ra´ãga mõ
takwari	ijerevu rã
wyrau pepo kwerã	isisi romõ
mynyju	uruvu ra´ãga mõpa mõ
pakotaro	jawarã ra´ãga mõpa mõ
nimo	ikwa kõ romõ
uruku	ama´yu movarara mõ
eiraty	isisi moje´ea mõ

Wyname rë moraita remë jaesa

ama´yu	ijama´yvu
uru	wyra ra´ãga
takwari	ijerevu rã
mynyju	wyra ra´ãga mõpa mõ
nimo	ikwa mõ

Aisiriri rë moraita remë jaesa

ama´yu	ijama´yvu
uru	wyra ra´ãga
takwari	ijerevu rã
mynyju	wyra ra´ãga mõpa mõ
nimo	ikwa mõ

Maraka yvyra´i rewarã rë moraita remë jaesa

yvyra´i	eroporaita
uru	wyra ra´ãga
murutuku	yvyra´i ro´ã rewarã
juary	imotã rawãrawã amõ
uruku	imopirã amõ yvyra´i movarara
yvirã	ikwa mõ

Maraka japopewa rë moraita remë jaesa

yvyra siri kwerã	...
kurawa	...
murutuku sisi	...

owë ökwa kupa

ojipoi kupa

osemã

oitya

Javi rē moraita remē jaesa

javi	eroporaita
nimo	ikwa mō

Wariri rē moraita remē jaesa

takwari	ipa mō
eiraty	imoje´eamō

Tamoko rē moraita remē jaesa

ama´yu	ipa mō
takwari	imoje´ea mō
kui	opypy wakā rē

Warikorō rē moraita remē jaesa

takwari	ipa mō
eiraty	imoje´ea
nimo	okwa operena rē

Warasi yvyra´i rē moraita remē jaesa

wyra´i	yviro
uru	wyra ra´āga mō
kurawa	ikwa mō
mynyju	imōpa mō
wyra rawerā	imōpa mō

Jirusi rē moraita remē jaesa

ama´yu	ijama´yvu, ikarara romō
uru	jirusi ra´āga mō
takwari	erevu rā
mynyju	imopu mō
nimo	ikwa mō

Panamay rē moraita remē jaesa

ama´yu	ijama´yvu, ikarara mō
takwari	erevu rā
uru	panā ra´āga mō
nimo	ikwa mō
uruku	ama´y movarara

Warãsi rë moraita remë jaesa

ama´yvu, uru, takwari, nïmo, ...

Panavusu rë moraita remë jaesa

ama´yu, uru, takwari, ...

Japu rë moraita remë jaesa

ama´yu, uru, takwari, wyrau pepo kwerã, ...

Tapenã rë moraita remë jaesa

uru, yvyra´i, kurawa, mynyju, yvy, ...

Avasi rë moraita remë jaesa

uru, yvyra´i, kurawa, yvy, avasi, wyra kwerã rawerã, ...

Jupara rë moraita remë jaesa

wyra kwerã rawerã, yvyra´i, kurawa, ...

Warakumiti rë moraita remë jaesa

ama´yu, takwari, eiraty, pira ra´ãga, ...

Taravi rë moraita remë jaesa

ama´yu, takwari, eiraty, pira ra´ãga, ...

Jakare rë moraita remë jaesa

ama´yu, takwari, jakare ra´ãga, ...

Irãra rë moraita remë jaesa

ama´yu, kwamã, takwari, warakuri ro´ã, ...

Waraku rë moraita remë jaesa

ama´yu, takwari, pira ra´ãga, kwamã, eiraty, ...

Suruvi rë moraita remë jaesa

ama´yu, takwari, pira ra´ãga, eiraty, ...

Tukunare rë moraita remë jaesa
ama´yu, takwari, eiraty, pira ra´, ...

Warapa rë moraita remë jaesa
ama´yu, takwari, eiraty, pira ra´ãga, ...

Piramarikura rë moraita remë jaesa
ama´yu, takwari, eiraty, pira ra´ãga

Pikyry rë moraita remë jaesa
ama´yu, takwari, eiraty, pira ra´ãga, kwamã, ...

Jõkeni rë moraita remë jaesa
ama´yu, takwari, ...

Joãronã rë moraita remë jaesa
ama´yu, takwari, ...

Kusipuru rë moraita remë jaesa
ama´yu, takwari, ...

Araraipirã rë moraita remë jaesa
ama´yu, takwari, pira ra´ãga, eiraty, ...

Tarutaru rë moraita remë jaesa
ama´yu, pakoro, ...

Pag rë moraita remë jaesa
ama´yu, takwari, ...

Pakumeme rë moraita remë jaesa
ama´yu, takwari, pira ra´ãga, eiraty, ...

Ture jigarã jikusiwa rerã kō

(A transcrição da letra dos cantos do Turé)

Aikyry Wajãpi

Ture jigarã jikusiwa rerã kō

1. **Ture puku.** Wei remikuwa
2. **Ture puku.** Jawatonã remikuwa
3. **Ture puku.** Ororiwarã, Matapi remikuwa
4. **Ture puku.** Jasitu remikuwa
5. **Ture wasu.** Wei remikuwa
6. **Ture wasu / Tureko.** Jawatonã remikuwa
7. **Ture wasu / Tureko.** Matapi, Ororiwarã remikuwa
8. **Ture wasu / Tureko.** Jasitu remikuwa
9. **Ture wasu / Tureko.** Kasiripinarã remikuwa
10. **Kumakarãsi.** Jawatonã remikuwa
11. **Ture kumakarãsi.** Jasitu remikuwa
12. **Turekĩ.** Jawatonã remikuwa
13. **Turekĩ.** Jasitu remikuwa
14. **Pira ture.** Jawatonã remikuwa
15. **Pira ture.** Jasitu remikuwa
16. **Ture pyta.** Jawatonã remikuwa
17. **Ture pyta.** Jasitu remikuwa
18. **Karanã ture.** Jawatonã remikuwa
19. **Karanã.** Siro remikuwa
20. **Tukutukuri.** Jasitu remikuwa
21. **Pãirã ture.** Jasitu remikuwa

Karamoe remë Wajäpi jigarä korijö të uve. Wajäpi ture'y korijö të uve. Ajawyi jajitupi jane ture'y rë amö ijigarä rë. Ajaire remë jajesa Panary kö rë remë Panary jigarä retë jajitupi ky'y. A'ey wesö ikatuway janeupe. Ajaire remë karai kö rë jajesa mijë. Amë karai jigarä retë jajitupi ky'y. Sity Panary kö jigarä, karai jigarä rekwe ky'y. Ajama'ë siä'ä jë Wajäpi amö Panary kö jigarä. Jigarä tete kwerä age'e remë ky'y Wajäpi jigarä, Panary kö jigarä, Wajapuku wanä kö jigarä, Aparai jigarä, Karai kö jigarä, meikoro jigarä kö. Awïawï kö ture jigarä nokuwaoka'ai janeupe age'e remë. Nisiä'ai ture jigarä remë omokäjä tä apä gwerä kö jirä jane wyi (Emyra).

Karai kō rowã ekusiwa ture e'i eupe. Evotë akuwa të ikusiwa. Ajawyi si ajaire pekusiwa a'e e'i oreupe remë, niwaypei eupe. Ije äã ainomã amë a'e ijupe kō. Ijigarã'y kō korijō të akusiwa. Amë të katu akusiwa.

Ojevojevo rowã ture jakuwa. Amë amō kō ovoteve okuwa. Ajamã'ë ijigarã ojevojë ojiga ee kupa ipi. Nitei ijigarã okuwa ojiwyi kupa. Oje'e pë rowã okuwa katu ture kupa.

Amō gwerã okuwa miti të, amō gwerã okuwa sa'u, amō gwerã okuwaay amë. Ajawyi oopytã ture kupa ipi remë wemikuwa korijō të omovy ture pupe kupa. Ikuwaparã ajamã'ë omovyvypa ture pupe ipi ture jigarã. Oka'away ture wyi remë ajamã'ë earai ve ikuwaparã ture jigarã mō wyi.

“Aryvo, pya japorai teve ture wasu amō ture puku rë. Jarōkō'ëma të ity pya japorai ee remë. Nijārōkō'ëmai janeporaita ity remë janemōrãwã. Ivoteve aryvo warã rë japorai remë. Jamãñopy'a amë ajaire. Jane nijãmãnõi reme janeretãrã mō omãnō tã. Ajawyi nijaporai te'ï te tõi ture rë ipi” (Jawatonã).

Turë kï, kumakarãsi amō pirature rë nijaporai pya, aryvo korijō të japorai, nakuwai.

“Karãñã rë pya teve japorai ipi”, e'i Siro.

“Japorai rã'ãgã të ee remë a ryvo japorai ee”, e'i tamō Saku Manilha pë warã.

“Kãrãñã je'ive jaity ipi. Jaity remë jamopysoso katu takwari ikwarã pupe warã kō ity ipi. Amë të ijarã noporojukai. Yy pupe jaity kãrãñã ture”, e'i Siro.

“Ture pyta amë kwaray kë'i owë jane'aryvo remë jaity. Nijatyi ijigarã rewarã mō. Ajawyi ture pyta eu ijupe. Je'iveay jaity rewarã mō të ture pyta eu ijupe”, e'i Jawatonã.

Tukutukuri amō pāirā ture kō nakuwai rewarā mō namōme’u katui. Mano’i sō pawī na’ei ijupe kō rewarā mō nakuwai. “Karumē teve jaity janeporaita awī ture kō rē japorai reme”, e’i Siro.

Aramirā pē amō gwerā amōgeta mōregetā rē ojatyka kupa remē. Ajatē amoatyaty ijayvu kwerā kō. Uve ekareta ā’ērā teāmā ma’ē. Aroapy imōgeta kō ipi. Ikatu oporegeta mā’ē kō akusiwa ipi ekareta rē. Ojiga teve taēnu kupa amē akusiwa ipi. Ture rē pejiga taenu a’e ijupe kō.

Nuvei karawatu eupe rewarā mō nakarawai ipōrōgeta kwerā kō. Nuvei rupi tā’āga rekyi ta eupe ajawyi ve nā’ākōi. Ajawyisī akusiwa kōrijō tē.

Ijigarerā kō akusiwa māe kō rerā kō:

- Jawatonā
- Ororiwarā
- Matapi
- Wei
- Kasiripinarā
- Siro
- Jasitu

Moropi epātāvō miti ikusiwa rē. Jawatonā jigarerā okusiwa aju rupi eupe. Seki epātāvō miti ture kusiwarā rē. Jasitu wyi a’e okusiwa imē’ē eupe.

Pirujē rowā jakuwa ture. Amō gwerā okuwa miti tē. Pē’i pē’i gatē uve ture kuwaparā kō. Kē’i okājāma kupa. Nuvei kōnōmiōkyrerā ture okuwa mā’ē. Miratuwerā kō noporai tōmā’e’e kupa wyi nokuwai age’e remē. Amō’arā remē tē oporai kupa ipi. Ajawyi nokuwai turepa.

Ajawyi age’e remē nojitupi ture rē kōnōmiōkyrerā kō. Karai poraita’y rējēsō ojitupi kupa. Kō’ēkō’ē ve wenu kupa rewarā mō ojiitupi ee kupa.

Kwaimā’e tē oporai ajamā’ē ture rē. Waivi gwerā noporai ture rē. Ajamā’ē opō’ā waivi gwerā ojipy ōmēnā kō rē. Ojiga korijō waivi gwerā ojuru kwerā pupejē ture jigarā rē.

Japorai tē’i tē ture rē. Nuvei ture rē japorai mā’ē arā. Ajawyi amanā mē amō kwaray pē japorai teve ipi.

Ture uve tamō kō ayvu kwerā romō. Ture pupe wyi teipō janejarā janemōe e’i papa. Itete jē e’i papa.

“Ture jakuwa tarã më jajapyaka katu okuwa mã’ë jigarã rë. Jajiga ivove amë të jakuwa iwyi. Nijajigai ee remë nijakuwa’ãi jimo’y jë” (Ororiwarã).

Ture rerã kō akusiwa mãe kō:

- Ture puku
- Ture wasu / Tureko
- Kumakarãsi
- Tureki
- Pira ture
- Ture pyta
- Karanã ture
- Tukutukuri
- Pairã ture

Awïawi kō korijō të akusiwa.

Karai rovakeporã e’i ture mō pë kupa a’e nakusiwai ijigarã.
Tamō Saku kōrijō të akuwa e’i kupa.
Namōgetai tamō Saku enu ajawyi nakusiwai ijigarã.

“Ture puku kurumuri të jaopy. Miti rowã ojë’ë awi ture kō.
Ture wasu ivo teve kurumuri te” (Matapi).

Kumakarãsi, tureki, pira ture, ture pyta kō.
Kurumuri teve jaopy e’i ikuwaparã kō.

“Karanã kurumuri teve jaopy”, e’i Siro.
“Kwamã ywësō ikatu jaopy”, e’i Jawatonã”, e’i Jasitu.
“Karanã ture ojë’ë po’i të amë ture puku kō wyi”, e’i Siro.

Kumakarãsi, ture puku kō javu teve ojë’ë e’i kupa taenu.
Tukutukuri, amo, pãirã ture, amë oje’ë po’i të.
Ama’y kykyrerã awi romō amë omōjë’ë teve kupa.
Kwamã po’i omōjë’ë kupa. Kwamã ojë’ë gatu ture romō.

Ture puku - *Wei, Mariry*

Ojkwajikwa arasuka
Kwatatyry pë pojapojai
Rëtororëtororo rëkëkë rëtëtë
Warëjõtëjõtëi
Ajäreatyapituku
Tooporopi
Jakami
Titätä – neanawa tarira
Pyrake ruwai
Urupeätätä
Sarakurã konarã
Kîrîrã – tekejo (2 X) suruvaruva
Arapãrãsi tëtë tekejo tëtë
Warivavo
Kumakaratu jë pinovayka.

Ture puku - *Jawatonã, Ytuwasu*

Tätä tãrãjã tarãjã tëtë (2X)
Ojkwajikwa arasuka
Kwatatyry pë pojapojai
Toporopi
Titätä jawa jakami misaramisamisa
Temoruapë
Arakurã

Toropiupiu rësã'ä
Pyrakerake ruwai
Urupeätätä
Ajãraetyapituku
Turuva ku'a
Tajuwikarëtë
Tamasarari tãrãjã tëtë
Ãrãpãkwãrãsi tekejetëtë
Woorëtätä
Jawasi pyororo
Ja'e karaipërã
Kumakaratu jë pinovayka

(ojeowaipy kwata rã'ã)
(ojipymovy ikãnikãni kupa)
(ojipymovymovy kupa)

(turuwa pupe jamõe kasiri)
(ajaire takypyporã kô amë oike)
(ojimõpirã ee kupa)

(ojimoapeape ee kupa)
(wemigwai omoaty takypy kyty wyi)

(pako jyva pupe janõpã tojivy)

(owai wãpãsi oje akyky rã'ãga mõ kupa)

(omoatyve wemigwai)

Ture puku - *Ororiwarã, Pyrakenõpã & Matapi, Ytape*

OJIRËKÕ MËWÂ

Tātã tãrãjã tãrãjã tètë (2X)	
Ojikwajikwarasuka	
Taoporopi tãrãjã	(ojipymõnã ojãnã okwa kupa)
Rëtororo pëkëkë retëtë (2X)	(werõ kãnĩ kupa taitetu rã´aga mõ)
Temo ruãpë	
Kwatatyry pë taraykary	(ojiposi´a kãikãĩ)
Tãtõtãtã misara misamisa	(misi? misi? e´i okwa kupa)
Neanovotarira	
Ajãreatyapituku	
Arakurã	(itãrãwã werekwarã weroike opyta kyty wyi)
Turuva ruva (2X)	
Turuva ku´a rëtëtë	(ojeajuvy oo kupa opyta kyty wyi)
Ãrãpãrãsi tekejo tã	
Waa rejõtëjõtë teruwa ruwai tata´y (2X)	
Taitumë ësã´ã	
Tamasarari	(pako jyva pupe õnõpã enone kyty wyimojivy)
Kumakaratu pinovayka.	

Ture puku - *Jasitu, Akaju*

Tātã tãrãjãtëtë (2 X i´y)
Ojikwajikwa rasuka
Kwatatyry pë taraykary
Ajãreatyapituku taraykary
Taitetu
Tao
Jawa jakami
Temoruãpë
Pyrake ruwai
Urupeatu
Moroso najukai
Arakurã
Eirã
Neanavotarira
Ajãnajukai
Ãrãpãkwã rãsi
Taitetu mē´esã´ã

Waa tējōtējō
Ja'e ja'e karai pērā
Jawasi pyororo
Tamasarari
Kumakaratu pinovayka.

Ture wasu / Tureko - *Wei, Mariry*

Paipajo (3X)
Turekojē turekokojē (2X)
Parawajē (2X)
Parasajē (2X)
Mojusu jē amoko pē taira (2X)
Jaka'unē jawarē (2X)
Peososo jakami jakami (2X)
Piripiri jary
Kōrōmō jary
Mēkēkē to'u
Jajasumakwasiri, jajasumakwasiri
Tamasarari, rēterurē terurē
Okarā popy rupi.

Ture wasu / Tureko - *Jawatonā, Ytuwasu*

Turekojē (3X) OJIRĒKŌ MĒWÂ
Paipaijo (2X)
Suitē ijapevara
Mētētēke'u
Sēkēsē'u
Jakami to'u (ojirēkō mēwā jakami rē kupa: misi? misi?)
Peososo jakami
Parawarē
Aramā jasiko
Seri jārāmā
Ture opyny
Warivovo
Āwārāgytytē akykymono
Piripiri jary kōrōmō jary
Tāikāsi jemoko
Wakapurikojē
Mēkēkētoto (ojirēkō mēwā já'y rerā wape rē oupi)

Takuruypy peve iwaräwarã
 Jakareapeape
 Mojusujë amo kõ pëtuirã
 Aka'ujë jawarë (ojirëkõ mēwä e)
 Ja'etuve jajasumakwasiri (ojirëkõ mēwä e ojeajuvy oo yy kyty kupa)
 Ja'etuve japorai pirövy
 Ka'upapawerã mapirõ masuruva
 Okarã popy rupi.

Ture wasu/Tureko - *Ororiwarã, Pyrakenõpã & Matapi, Ytape*

Tureko OJIRËKÕ MËWÂ
 Parawa
 Paipaijo
 Peososo jakami (ojirëkõ mēwä: misi? misi?)
 Jakamitoto
 Jakareapeape
 Warivovo
 Arãmã jasiko
 Wakarupi koene
 Takurupy peve ivara
 Warawã gytytë akyky amono
 Mëkëkëtë (anyra) (werëkänikãni)
 Ture opypypyny
 Seri jãrãmã
 Suitë ijape vara
 Mojusu jë amokopë tuira
 Piripiri jary kõromõ jary
 Jaka'unë jawarë (wekyi ojipojipo opyta kyty)
 Mëkëkëtoto kwã`ã (ja'ykwani waperë pako wakyekyi)
 Ja'etuve jajasumakwasiri (yy kyty werara ture erojivy)
 Okarã popy rupi.

Ture wasu/ Tureko - *Jasitu, Akaju*

Paipajo
 Peosaso jakami
 Sekësëkëgorë
 Taikusi jemoko
 Suitë ijapevara

Parawajë parawajë
 Seri jaramã
 Ture - ture opynypyny
 Takuruypy peve ivarawara
 Arãmã jasiko
 Warivo gyty tërõwã akyky
 Warivo teke'u
 Piripiri jary
 Ka'upapawerã sapirë masuruva
 Ja'e tuve jajasu makwasiri
 Jakareapeape
 Mekëkëtoto
 Okarã popy rupi.

Ture wasu / Tureko - *Kasiripinarã, Mariry*

	OJIRËKÕ MËWÂ
Tureko	(wîwî e'i era ture ra'yry kasiri jarã toekyi)
Paipajo	
Suitë ijapevara	
Takuruypy peve iwarawa	(wërõkãni yvyu wëjë moju rë)
Jakami toto	(ojipymovymovy ee kupa)
Peososo jakami	
Arãmã jasiko	
Tãikãsi jemoko	
Warivovo	
Serijarãmã	(ta'yry omojituruka kupa)
Ture opynypyny	(omovymovy erekwa kupa)
Mëkëkë toto	(ja'yrerã omovy waperë)
	(pyraty wekyi opoapari)
Jakareape	(yvyuwëjë kõrijõ werekwa aepe rë)
Yvyrã gyty tërõrã akyky mone	
Ja'etuve jajasu makwasiri	(waivi oo kãwãrã renone rupi, ajaire kãwãi'y ee ikaty kõ)
Ka'upapawerã mosuru mosuruva	
Okarã popy rupi.	

Kumakarãsi - *Jawatonã, Ytuwasu*

	OJIRËKÕ MËWÂ
Kumakarãsi tãrãjã	
Tararuãvë ruãve rëtë, tekejokejo	
Pyi jamaturuva	
Kwasi törõtirëtë (3 X)	(kwasi kwaima'e)

Meruwatana popo popopo (ojimõsãrãvãkã okwa)
Marisoro ryapy
Japoararitekejo tètëru (akyky)
Mairi miti sipinaity
Japare ka' i rètètëru

Ture kumakarãsi - *Jasitu, Akaju*

Kumakarãsi
Jawarã rëvãsi
Meruatupopo
Marisoro ryapy
Jawarã rewaiturerã
Pyiwaturuwa
Tiriki tiriki rë ka' i
Japoarari tekejoteru
Watakara takara rëtë taperepere nõpãnõpã
Tararuãvë
Matupiri
Mairi miti jë repinayty.

Tureki - *Jawatonã, Ytuwasu*

OJIRËKÕ MËWÂ

Tajau kawerã soupapa
Janytaky
Titãrãjã javi kutuju
Arãsi'ã rëtë – araraiko ãã
Akajarãsi (werõ jimõmãtã)
Tërësi rëtësuruvaãtã
Tërëwajjõ tira (2 X) tètëru (werõ' a yvyu parako ososo)
Teatea waitarawa (ojeowaiapikwa re'yi)
Uruvu rowai
Tirãrã jamono japokõ nerapepë japokõ
Ojikwajikwa janipapijõ.

Tureki - *Jasitu, Akaju*

Titãtã tajau kawerã soupapa
Titãrãjã yvyra jõ'ã
Arasisirã rëtë araike rëtë

Tatai
Javĩ kō tukuju
Taturewaijo
Parapi kusiwa
Urupeatu
Akaja
Suruvaātājē
Mairi miti.

Pira ture - *Jawatonã, Ytuwasu*

OJIRĒKŌ MĒWÂ

Ja'upa tarayka
Kwata kaja kaja rētē
Sui sui ramu rētētē
Pirako pirakoko
Oo mataware ysigy renone rupi
Ajãsiātã (2 X)
Taitumērē ësã'ã
Sa'i kwarã ryapy (2X)
Maipuri siã rētērurē taitumõ terurē.

(werekwasĩ ijepy)

Pira ture - *Jasitu, Akaju*

Patarayka ja'upa tarayka
Oo mataware
Süisüi rãmu
Ajãoã sita
Pirako
Tirirã janytaky
Sa'i kwarã ryape
Maipuri rētē kējo
Ja'e neyrupi
Teãsi ësã'ã.

Ture pyta - *Jawatonã, Ytuwasu*

Taitaitetu rãi
Kwata reykwe (2 X)
Kwatara'yry najukaira neke
Natyĩ karura rētētē

Jawarava tērēkē.

Ture pyta - *Jasitu, Akaju*

Titrājā taitaitetu rāi
Nerovaite kysi kēnē tare'y e'y
Titrājā marariry rētē
Titrājā pejipejuokari kijupe
Kwata reykweykwe
Oko rētē
Titrājā tajuwi karētē
Wata karara.

Karanā ture - *Jawatonā, Ytuwasu*

Piriri najukaira
Nejukyryru
Marakau surururu
Wimesō nerena taivi
Tiriki (2 X) kajānārañā
Piritori teke tekeke
Kōjātāi gwerā taesaene – mani'o miti taesa
Tyky kyry teaēnā teaēna
Kapaupisi tekeke (2 X)
Tatury teke tekeke
Pojoytēnō karusu
Ojāpārōmy – agātuwari kysi ore parōmy katuwari
Tamu'aryru taesaesa ene
Japury teke (2 X)
Jakare rowai tyry
Kāwāi paepo rōmō.

OJIRĒKŌ MĒWĀ

(wapy ee kupa)

Karanā - *Siro, Kumakary*

Piriri najukai
Piritori
Tēaēna
Teakwarājā gatu pou pou
Pejukyryru

OJIRĒKŌ MĒWĀ

Namu'aryru taesa
Jāpārōmy
Nerena taivi
Mani'o miti takyry
Āgātuwari siore kwaniavava
Kapaupisi
Kapaupau
Törökōtirā, tērēkē kājārānārā ... pēōkōrō
Törökōtirā terēkē kajanārānārā parakau
Tatury
Urukupirā (ojeova ājā kupa)
Parakuta
Eiraru tekēa tekeakeke
Jakare rewaityry
Kōjātāi gwerā taesaesaene
Kāwāi paepo rōmō.

Tukutukuri - *Jasitu, Akaju*

Tyry tejuāga
Tyry teaēnō
Tī takuruveru
Tī takuru tā'āi
Turi tētē
Tīkirā nyri nyrinyriny
Tīkirā jurajura
Tawai kuta
Turusupō nekawa
Tī sukuriju
Pawa najegatu pekwa tata rapa
Tāmō tērō
Tī teatārāwā.

Pāirā ture - *Jasitu, Akaju*

Terētē
Pāirā tē
Taijo
Waturija
Matarau'a o'u kupa kwata
Avaremisagā mō pajemōā'ā

Titrãjã trãjã kõnarã kõnarã
Yvyrae'erë kwasi rowaity
Suiriri
Arara jegaturë
Watakara rë.

Imoapytaya

Awyjepa akusiwa ijigarã amë.
Ava mõ amojeapy mõ e'í remë nimanyvoi oinõ *pesquisa* ture.
Ajama'ë upiupi a *pesquisa* tã ture. Pirujë a *pesquisa* pa tã.
Ajawyi age'e rowã amoawyjepa tã. Karamõ të awyjepa tã.
Ijigarã'y kõ korijö të rã'ĩ amoawyjepa.
Age'e sã a'ea 'e rë a'e tã ky'y.

Jajapyaka satamytë ture takuwa eu remë e'í tamõ Kasiripinarã.
Yy kurumuri pupe warã ja'u e'í janepõ'ã miti jamosu e'í.
Ame të jakuwa ture e'í.
Amõ ijigarã ra'ĩ jakuwa katu e'í.
Amë të niwaypei jaopy remë ture pupe jakuwa e'í.

Pesquisadores kõ pë akusiwa.
Ikatuay jakusiwa jane reko kwerã imokatu.
Tamõ kõ ke'ĩ okajã ma, wemikuwa werokãjã ma tã kupa.
Pejimokasi kareta reinõ ipi.
Amë të jane kasi tã. Ejo jane reko simokasi okajã maë'ãve.
Jane reko ikasiy wetë ange'ejö.

Pakuwasu moraita jikusiwarerã kareta

(Texto da transcrição da festa do Pakuwasu)

Viseni Wajäpi

Pakuwasu moraita jikusiwarerã kareta

1. Pakuwasu reko rewarã ayvu
2. Ajagã ra´ãga rewarã ayvu
3. Kakã rewarã ayvu
4. Ype rewarã ayvu
5. Jumi´y rewarã ayvu
6. Ipajeke ma´ë rewarã ayvu
7. Ipajeke mõkoi rupa a´e rewarã ayvu
8. Mojusu rewarã ayvu
9. Ojimogãtarã ma´ë rewarã ayvu
10. Opypy o´a ma´ë rewarã ayvu
11. Ojiga ma´ë rewarã ayvu
12. Omoaty waivigwerã ma´ë rewarã ayvu
13. Jawamona rewarã ayvu
14. Ojavõ ma´ë rewarã ayvu

Imovyvya

Ije ajimo´e pakuwasu moraita rë, amo ijigarã rë nakuwai ajawyi.
Age´e si akuwa pe´i pe´i ky´y. Ije romõ irowã akuwa pe´i pe´i amõ, amõ
werã Wajãpi kõ okuwa pe´i pe´ive.

Ame akuwa katu remë najimo´e´ai eee. Amõ apota akuwa, epary kõ mo´e
amõ. Amõ nokuwai a´e kõ mo´e amõ.

Niwaypei ajama´ë jajiga ee remë jakuwa pakuwasu jigarã. “Amë nijajigai
eee remë të nijakuwai ipi e´i tamõ kõ karamoe remë”, e´i tamõ Seremete.

Takuwa si eu remë jiga, py´ypy´yi të kasiri ja´u remë eee ipi, amë të
jakuwa katu jigarã. A´e vote oroereko ikuwa e´i tamõ kõ.

Amogeta Pakuwasu moraita rë ma´ë kõ rerã kõ

Tamõ Seremete: Amogeta tena Kujari pë, ajaire taa Kwapo´ywyry pë 2005
remë.

Tamõ Suína: Amogeta taa Kwapo´ywyry pë 2005 remë.

Temõ Ororiwa: Amogeta tena Pyrakenopã më, 2005 remë.

Tamõ Teju: Amogeta tena Kujari pë, 2005 remë.

Tamõ Piriri: Amogeta taa Kwapo´ywyry pë, 2005 remë.

Tamõ Sisiwa: Taa kwapo´ywyry pe, 2005 remë.

Taa pirojë rowã ajama´ë jakuwa pakuwasu moraita, okuwa ajama´ë
pakuni´ai ma´e të amõ taa wanã kõ.

Tamõ Seremete korijõ të okuwa paku i´a ma´ë rë e´ikatu oporai, uu wyi
okuwa, a´evotë tamõ Seremete wereko ikuwa.

Amõ kõ amogeta ma´ë okuwa ipeso mijã, noerowa´ai tesì oporai pku i´a
ma´ë rë, tovijã gwerã noporai ee ajawyi.

Ã´ã jaesa moraita romõ

1.	yarã kõ	asema
2.	pakuwasu rewarã ayvu	miratu werã
3.	a' yso'ã	uru
4.	jumi'y	jumi'yu
5.	ja'yry ra'ãga	uru, kareme, uruku
6.	kakã	takwari, ka'auvirã
7.	mojusu ra'ãga	kwapo'i,yvyrape, tuju
8.	paku ra'ãga	koromã, kaisu
9.	apyka kõ	kaisu, ama'y, koromã
10.	rykyry	uru
11.	warapõpõ	yvyra räpopõ
12.	yvyra'i	yvyra' i sirikwerã
13.	kasiri	mani'o, jity
14.	turi	turi
15.	ka'a pewartã	jiporaka, pirarekyia
16.	vaë vaëa	jimoatyaty am'o taawanã
17.	jimokatukatu	moritarama
18.	jimi'a puku	ama' y
19.	wyrau pepo reputakwerã	wyrau
20.	eiraty	eirã

1° Pakuwasu reko rewarã ayvu

Karamoe remë jë pakuwasu oporai. Awi moma'e kwerã kõ mira vo remë, ovo rupi teve amë pakuwasu oporai, okoty rë teve, wetë oporai.

Ovote ojinõ inõ iporaita kõ yvirã ovote teve ojino, amõ awi pyairã (paku ra' aga) ojinõ ovote pakuwasu pë. Age'e remë jane vote jainõ pakuwasu moraita, pakura'ãga, a'yso'ã, jumi'y, pyairã, mirã ra'ãga, mojusu, kakã, jimi'a kõ, tapi'irã, mypijã, kasiri. A'ea'e kõkaramoe ve jainõ, a'evotë age'e remë.

Kasiri romõ amë eirã kõ ryapirã tã, amõ turuwa ovote vë ojinõ, amõ ype ovote vë ojinõ, amo mojusu kõ owe oporai, jue ovoteve, amõ kakã, amõ kavu, amõ kakuru, amõ ajãã, mypijã, amõ tapi'irã, amõ pakuwasu, amõ pirapuku, amõ, amõ pirãe, amõ pakumaru, amõ jaraki, amõ kavunari, amõ pirasiri kõ te ky'y, amõ jawakaka a'e pë jawa mona eu.

A'ea'evo oporai Pakuwasu pyri maekwerã. Yy'aryvo tejë oporai kupa yvy ojinõ ijupe kõ yy'aryvo. A'ea'e kõ age'e remë jakuwa.

Ajawyi nijakuwa teywetei pakuwasu moraita, morai të ikuwa e'i tamö kö. Amë nijaporai remë nijakuwai. Janepy karamoe remëajama'ë nokuwai pakuwasu moraita. Matywyi nomovy teywete'äi oporai ee.

2° Ja'yry ra'ãga

(mirä ra'ãga)

Aãjaga ra'ãga jaino teve jimaraita romö. Uru jamojã ja'yry ra'ãga mö ijakã jainö, iyyva jainö, ipy, etama kö jainö.

Jaka remë nõ, amö jamopirã.

Jajavy tä remë jamogeta ja'yrerã.

Nijajavui ipi eu ja'yrerã peë, morawana jarã eu. Ajawyi jajavy të ipi.

Pirojë oma'ëta Pakuwasu poraita rë ma'ë ojavy. Ametë ivokatu morai ee.

Uve jane'ã ja'yry ra'ãga rë, amë jajavö remë jane të jajijãvi, jane'ã jajuka amë, na'evoi remë janere tarã të jajavu.

Okajã akwerã ajaire.

Amë pe'i tetarã mö ojavö remë, akwerã ajaire omanö tä, na'evoi remë etarã mö të omanö tä.

3° Kakã rewarã ayvu

Kakã ypy oo karume, awi ojiã'ã oke ta kupa remë kakã ipo oo karamoe remë ojimorai upa pakuwasu moete amö, kavu reipö ojimorai upa, amö kakuru. A'e age'e remë amë kavu ropi'a ra'ãga mo meju, yrykyry poko pupe jaino. Takwari kakã je'ë ra'ãga mö jaopy, ka'auvirã japo'o ka'a ruu mopua mö, amë amë kaa retã ra'ãga jamojuasiko yvate, kaakuru ra'ãga reve. A'e ka'auvirã pupe jauvauva kavu ra'ãga

4° Yype rewarã ayvu

Karu pytoma remë amë yype weropo'ã kupa, turi yype aryvo omoeny kupa.

Weropo'ã eropowë kupa okarã rupi, ajaire oity ta remë, wavigwerã kö omoe kasiri ratykwera pupe. Kasiri ratykwera pupe jamoe turi, yype aryvoarã remë të notyavoytyi eu, awi morai paire. Amë nijamoei turi ype aryvoarã remë morawanã jarã e'i tamö kö, jane retarã mö omanö amë, ajawyi ikatu të jimarai ype rë ipi.

5° Jumi´y rewarã ayvu

Jumi´yu jaity tã remë kasiri mõ einõ eu, kasiri jarã kõ pëë.

Ajaire uve kasiri remë ja´e, jumi´yu sity eu ojiupe.

Ajaire jaity paa jumi´yu remë japiro, ajaire japete.

A´esi panakõ pupe jãojã era japete paire. Tujukai pupe jaity, ametê õmy, amë nijaityi remë naomyi ïsi ejë.

Morijõ oke remë ajaire jaekyi tuju pupe wyi, omy katu remë, naomyi remë ko´emë tã jaekyi. Jaekyi paire kwaraya pupe jaeru tosikã. Ajaire kwaray omoskã ma remë jimoaty pirojẽ yvirã pëë, a´yso´ã, pyairã a´e kõ jamokatu katu.

Jikotevë jee ee ky´y, jama´e pa remë. Jamoypa ejë atywasu rë yvirã ametë ojevojevo jeë morai ipi.

6° Ipajeke ma´ë rewarã ayvu

(karume)

Ojiga tã kupa ky´y:

1 – *Saveruka, saveruka ra eë´ë´ë*

Saveruka, saveruka ra eë´ë

2 - *Ipira´ mo´a reketamawy jaja*

Ipira mo´a reketamawy jaja

3 – *Ejyva puku reketamawy jaja*

Ejyva puku rekamawy jaja

4 – *Tamõ jyvapuku reketamawy jaja*

Tamõ jyvapuku reketomawy jaja

5 – *Tamõ kavesi tamõ temou pera*

Tamõ kavesi tamõ temou pera

7° Ipajeke mõkoi rupa a´e rewarã ayvu

Mypijã oo ko´etarã më waite okorã popy pe ojimoaty oo tã maekõ, amë amë kasiri jarã warõ, yarã ypy pë upa.

Mokoiso mypijã oo e´i kupa, amë kasiri jarã e´i totu renë e´i kasiri jarã e´i mokoisõ mypijã e´i.

- Aaja oo

Mokoisõ aajã oo e'i kupa remë kasiri jarã ovaja totu renë e'i.
Ajaire kasiri jarã e'i vë mokoi sõ ajaa oo e'i awi okarã popy pe wapy okwa
maekõ pë.

- Tapi'irã oo
Mokoi sõ tapi'irã oo e'i kasiri jarã pe kupa.
Amë kasiri e'i totu rene e'i.
Kasiri e'i mokoi sõ tapi'irã oo e'i imojivy imonõ.

- Ajaire ojiga mijë kupa:

Wapyapy tamõ rawy jaja
Wapyapy tamõ rawy jaja

Kujari pekwamã
Kujari pekwamã
Epekwamã kujari pekwamã

8° Mojusu rewarã ayvu

E'i ojiga ee kupa:

Awyje tesõ põ sera'yvy nere'ui
Awyje tesõ põ sera'yvy nere'ui
Mojusu kani sukani
Awyje tesõ põ sera'yvy nere'ui
Mojusu kani sukani

Kwapo'i ipoko ma'ë weta moju ra'ãga mõ kupa, a'ë ajaire tuju pupe yvyra pee reve
wape ijaka ra'ãga mõ kupa.

Opo pë omovy eraporai kupa. Wai, erojiga kupa.
Amë ja'yrerã amë opopo enone kõ rupi.
Jue ra'ãga mõ, ojipyropyry ja'yrerã opopo.
Awyjepa remë ojavõ imoawyjepa kupa, wakanopã kupa, omotivativa
rä'ãga kupa.
Ajaire oity mojusu kupa remë.

Karamoe remë jë ja'yrerã oporai o'ë ko'ë ve yyreme pë, amë jë moju owë
ja'yrerã watã mijã, amë ja'yrerã opopo enone rupi oo.

Amë jë ajaire omogeta ja´yrerä ojivy tä oo o´a yy pupe remë. Era´ã pekupa ivo ereinõ pekupa remë noporo´u´äi e´i.

Ajawyi pakuwasu rë morai remë ja´ä teigatu të ipi, ivo janõ ijakã.

Amë nija´äi remë ja´yrerä ää o´uta, wai ja´yrerä tokajõ ma.

9° Ojimogãtarã ma´ë rewarã ayvu

Ojipiju kupa, mo´yry opypy kupa, ojiova mopirã kupa. Ojimogãtarõ remë e´i kupa ikatu kõ jaka´u e´i ojiupe kupa.

Awyjepa ky´y e´i kupa, ja´etuveee, e´i ojiupe kupa öööö e´i amo kõ ovja, opypy o´a kupa ky´y erokwarokwa, awjepa sire´e e´i kupa.

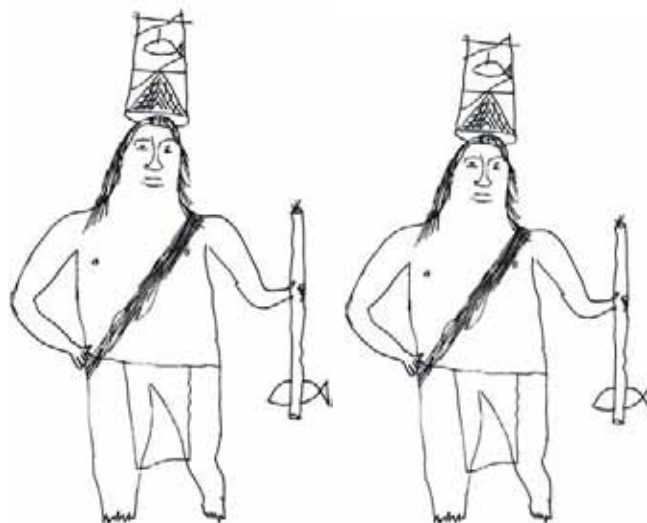
10° Opypy o´a ma´ë rewarã ayvu

Ajaire amë oporai sa´u remë amë amë Pakuwasu opyta okarã popy pë, omojiovai katu okarã popy opyta pyta, Piraë, Pirapuku.

Amë amë, Pakumaru, Kavunari, Jaraki, awi awi oporai okwa.

11° Jigarã yy kõ

- 1-Erejo
- 2-Osemã
- 3-Opere
- 4-Jaike
- 5-Moga´u
- 6-Käkuta
- 7-Ajavõ
- 8-Mytapë
- 9-Ijamu
- 10-Omopõ
- 11-ipakuaykwerã
- 12-O´upa
- 13-Moysy
- 14-Opyta

Ojiga ma'ë rewarã ayvu

(1° jigarã)

1 – Erejo ipakuse

Ipakuse, paranawasu rupi

Erejo ipakuse

2 – Erejo pirajase, ipirajase

Paranawasu rupi

Erejo pirapuku ipiripuku

3 – Ojisa puku rupi

Erejo pirapuku

Ojisa puku rupi

Erejo pirapuku

Paranawasu rupi

4 – Erejo pakumaru, ipakumaru

Paranawasu rupi

Ojisa puku rupi

5 – Erejo pë jaraki, jaraki

Paranawasu rupi

Erejo pë jaraki

Ojisa puku rupi

Ojimi'a py kupa

(2° Jigarã)

1- Osema ipakuse ipakuse

Parana wasu pupe

Osema ipakuse ipakuse

Osema ipakuse ojisa puku

Rupi osema ipakuse

Ye'e usu pupe osema ipakuse

Osema ipakuse ipakuse

Rywa'a wasu pupe

Osema ipakuse ipakuse

Rywa'a wasu pupe

Osema ipakuse ipakuse

Osema arupi të osema ipakuse ipakuse

Parana wasu pupe osema ipakuse ipakuse.

- 2 - *Rywa'a wasu pupe*
Osema pirajase ipirajase
Rywa'a wasu pupe
Osema pirajase ipirajase
Paraná wasu pupe
Osema pirajase ipirajase
Osema rupi të osema pirajase ipirajase.
- 3- *Rywa'a wasu pupe*
Osema pirapuku ipirapuku
Rywa'a wasu pupe
Osema pirapuku ipirapuku
Parana wasu pupe
Osema pirapuku ipirapuku
Osema arupi të osema pirapuku ipirapuku
Ojisa puku rupi osema pirapuku ipirapuku
- 4- *Rywa'a wasu pupe*
Osema pakumaru ipakumaru
Rywa'a wasu pupe
Osema pakumaru ipakumaru
Parana wasu pupe
Osema pakumaru ipakumaru
Osema pakumaru ipakumaru ipakumaru
Ojisa puku rupi
Osema pakumaru ipakumaru.
- 5- *Rywa'a wasu pupe*
Osema kavunari ikavunari
Rywa'a wasu pupe
Osema kavunari ikavunari
Parana wasu pupe
Osema kavunari ikavunari
Osema arupi të osema kavunari ikavunari
Ojisa puku rupi
Osema kavunari ikavunari
- 6- *Rywa'a wasu pupe*
Osema pë jaraki jaraki
Osema pë jaraki jaraki
Osema pë jaraki jaraki
Rywa'a wasu pupe
Osema pë jaraki jaraki

Parana wasu pupe
Osema pë jaraki jaraki
Parana wasu pupe
Osema pë jaraki jaraki
Ye'eusu pupe
Osema arupi të osema pë jaraki jaraki
Ojisa puku rupi osema pë jaraki jaraki.
Ojimi'a pyy kupa.

(3° Jigarã)

1- *Opere ipakusu ipakuse*
Wemi'õ reku të opere
Ipakuse ipakuse
Rywa'a wasu pupe
Opere ipakuse ipakuse
Parana wasu pupe
Opere ipakuse ipakuse.

2- *Opere pirajase ipirajase*
Wemi'õ reka të opere pirajase ipirajase
Rywa'a wasu pupe
Opere pirajase ipirajase
Parana wasu pupe
Opere ipakuse ipakuse

3- *Opere pirapuku ipirapuku*
Wemi'õ reka të opere pirapuku ipirapuku
Rywa'a wasu pupe
Opere pirapuku ipirapuku
Parana wasu pupe
Opere pirapuku ipirapuku
Ojisa puku pupe
Opere pirapuku ipirapuku

4 - *Opere pakumaru ipakumaru*
Wemi'õ reka të opere pakumaru ipakumaru
Rywa'a wasu pupe
Opere pakumaru ipakumaru
Parana wasu pupe opere pakumaru ipakumaru
Ojisa puku pupe opere pakumaru ipakumaru.
Ye'eusu pupe opere pakumaru ipakumaru.

5- *Rywa´a wasu pupe*
Opere kavunari ikavunari
Wemi´õ reka të opore kavunari ikavunari
Parana wasu pupe
Opere kavunari ikavunai
Ojisa puku pupe
Opere kavunari ikavunari
Ye´eusu pupe.

6- *Rewa´a wasu pupe*
Opere pe jaraki jaraki
Wemi´õ reka të opere pë jaraki jaraki
Parana wasu pupe
Opere pë jaraki opere jaraki
Ojisa puku pupe
Opere pë jaraki jaraki.

Werojivy mijë paku kyty.

Ye´usu pupe
Jaikue ipakuse ipakuse
Jaikue ipakuse ipakuse
Jaikue ipakuse ipakuse
Parana wasu pupe
Jaikue ipakuse ipakuse

Jaikue ipakuse ipakuse
Jaikue pajawaty ipakuse
Jaikue pajatey ipakuse

Jaikue ipakuse ipakuse
Jaikue kasiri ty pë ipakuse.

12° Omoaty waivì wera ma´ë rewarã ayvu

Amë amë kasiri jarã kõ ojama ko´i upa.
Kãwãra´y korijõ të o´u kasiri, amë amõ kõ no´ui.
Ajaire kui opypy kupa, ojiga kupa ky´y.
Ome´e waivigwerã to´u kupa.

Jane aryvo kwaray reme Pakuwasu oikë, amë e´i waivì gwerã pëë:
“Pejimoatyaty kasiri renone” e´i. Kãkwarã´y waivì gwerã pee.
Oporai mãekõ tame´ë tape´u e´i.

Awyjepa ojimoaty paa katu waivigwerã reme.
E'í kasirijarã, awyjepa ojimoaty kupa, e'í kãwarã'y 'pëë.

A'esí ky'y oporai mäekõ opypy kui kasiri reve, kawara'ypy ome'ë, joakã mõ waivigwerã to'u, akypy rupi amë emigwai kõ ome'ë ereko, ajama'ë ojiga tëë waivigwerã, poi kupa.
Amõ nijame'ë mai pe'í kui ma'ë morawanã jarã e'í karamoe reme tamõ kõ.
Ome'ëma waivigwerã to'u kupa reme, owee oo'ó okarã pee ojiapoi kupa.
Ovote ojiapoi kupa, a'e pëë ojimoga'u eu.
Ajaire ojimoga'upa kupa reme kui wape kytymomojai erojimi'apyy kupa.
A'erë awyjepa.

Ovote ojiga ojimogawa kupa. E'í ojiga kupa:

Moga'u ipakuse ipakuse,
Moga'u ipakuse ipakuse.

Ojimi'a pyy kupa kui werova wape kyty, erojimi'a pyy kupa.
Ajaire waivigwerã opypy kui kõ kawarã yy kõ wyi.

Ojiga kupa ky'y:

Kaã kuta ipakuse ipakuse
Parana wasu pupe kaã kuta ipakuse ipakuse.

13° Jawamõna rewarã ayvu

Jawamõna rë amë tare'yry jyky jamoë okarã pëë.
Amë amë jawarã ra'ãga mõ, ama'yu jamoje'ë, pira ra'ãga vo.
A'e jaopy erojivy jivy, meju pyy japeno mitu aryvo tui ma'ë, a'e jyky pupe jamosõ ta iwa, ajama'ë tesí way petë, uve jyky rë ökate'ã ma'ë, a'e ka'auvirã pupe poronopã nopã, nopotari tija'u ajawyi.

Ajawyi si apeí jyky pupe meju jamosõ ipi iwa.
Omowa të ee kupa ipi, awivo të karamoe reme e'í tamõ kõ.
Ajama'e ojirekõmewã të ee kupa.
Awivo të Pakuwasu rë morai reme, ijypy ve äwi awi awivo ajawyi.
Amë naikoi moma'e jyky möremë morawanã jarã e'í tamõ kõ, janerë tarã mö amë okajã e'í tamõ kõ. A'evojë karamoe remë e'í tamõ kõ. E'í tamõ Seremete.

14° Ojavõ ma´ë rewarã ayvu

Ajavõ remë amõ ajirekõ mewã ve ee kupa.

Raparã weroporai eee kupa, kasiri jarã ojavo ra´ãga ee kupa, kawarã´y të ajama´e ojavo kasiri jarã.

Omopa´ã rapa´arã ijoawyry rë reme ojimi´apy ee kupa.

Ajaire kawarã´y kwe ojavo, kasiri jarã projavõ ky´y.

Ojirekõmewã të a´e rë kupa.

A´e rë opoa ijirekõmewã akõ.

Awyjepa.

Ajavõ ipakuse ipakuse

Parana wasu pupe

Ajavu ipakuse ipakuse

Ejivyry më ako ajavu ipakuse

Ivevuvu´amë avu ipakuse ipakuse

Erapakatu ave ipaku werasoma owera somã

Pyu pyu jë ako erapakatu

Ave rywa´a wasu pupe

Ijamu ipakuse ipakuse

Ypykyty të ijamu ipakuse ipakuse

Ijamu pirajase ipirajase

Ypykyty të ijamu ipakuse ipakuse

Ijamu pirapuku ipirapuku

Ypykyty të ijamu pirapuku ipirapuku

Ojisa puku pupe

Ijamu pirapuku ipirapuku

Ijamu pakumaru ipakumaru

Ypykyty te ijamu ipakumaru ipakumaru

Omopõ ipakuse ipakuse

moma´e pakaje ipaku mopõ ijë

Iwarã të pokõ ipaku mopõ ijë

Iwarã te pokõ ipaku mopõ ijë omopõ ije

I paku aykwerã jë aeso kajuwarã o´upa koju wase ikoju wase

o´ upajokeni ijokeni

*O'upa sororo se isororose
o'upa sororo se isororose.*

*Masy ipakuse ipakuse
Maesy ipakuse ipakuse*

Opyta ipakuse ipakuse imawa rokarã pë.

Imoapytay

Ije akuwa pakuwasu moraita ky'y, amõ ijigarã, amõ pakuwasu rekokwerã, amõ mano põ jareko ikuwa ma'ë, amõ imomewa jimaraita ee ma'ë, amõ mewäjë morai ee ma'ë. A'ë kõ akuwa ajimo'ë remë.

Ije apota katu ajimo'ë jë pakuwasu moraita rë.
Apota pirojë jovijägwerã amogeta ee,
ajawyi nomomo'ai imono ajimo'ë ee ma'ë.
Amõ apota ije pakuwasu moraita jarã mõ ajawyi.
Äã ajimo'ë ma'ë pupe jane pokwery pë korjõ të amogeta jovijägwerã.
Apota amogeta mapejõ jë.

Ajimo'ë pakuwasu rë paire akuwa pe'ipe'i, pakuwasu rë moraita ayvu, amõ ijigarã, nakuwakatui ajama'ë, ajama'ë akuwapa.
evotësi ajama'ë naporai kua'ai ipi. Aypetë ajawyi. Japoraitä ee remë watyry petë jimoaty jimokatu ee, mirã pe'i noporai'ai pakuwasu rë e'i tamõ kõ.

Ewe katu ajimo'ë pakuwasu moraita rë, waypete ajawyi. ajama'ë nakuwai a'yso'ä kõ mojä, amõ ja'yry ra'äga moja, a'ereso waypetë.
Amõ koo wasu kwerã uve tena pë remë të morai ipi amë të

Ajimo'ë pakuwasu rë paire akuwa pe'i pe'i, pakuwasu rë moraita, amõ ijigarã akuwapa. Evote si ajama'ë naporai kuwa'ai ipi.
Way petë ajawyi japoraitä ee remë watyry pë të jimoaty jimokatu ee mirã pe' i nopora'ai pakuwasu rë e' i tamõ kõ.
Ewe katu ajimo'ë pakuwasu moraita rë waypety ajawyi. Ajama'ë nakuwai, a'yso'ä kõ mojä, amõ ja'yry ra'äga moja, a'ereso waypete.
Amõ koo wasu kwerã uve tena pë remë të uve tena pë remë të morai ipi, amë të niwaypei ko' e ko' eme ga' u ee e'i tamõ kõ.
Ije amõ erory ajimo'ë remë, eja'yry remë nakuwakatui pakuwasu moraita moma' e pepo e'i kupa a'e tite.
Nakuwai matywyi põ okuwa tamõ kõ pakuwasu moraita mijä.
Age' e si akuwa ky'y.

Tapã´ai poraita avasi jigarã jikusiwa rerã kareta

(Texto da transcrição dos cantos da festa do milho dos inimigos)

Makarato Wajãpi

Tapã´ai poraita avasi jigarã jikusiwa rerã kareta

I. Imovyvya

- Wajãpi ja´yrerã rë Tapã´ai kô imona
- Mirã kô amogeta enu maekô rerã

II. Kasiripinã jigarerã

- Jimosuruwa
- Jaropo´ã tarã më
- Avasi jigarã momewa

III. Tamõ Kaiku ayvu kwerã

- Avasi jigarã yy kô

IV. Tamõ Muru remikuwa

- Avasi jigarã yy kô

V. Tamõ Taruku remikuwa

- Avasi jigarã yy kô

VI. Siro jigarerã

- Avasi jigarã momewa

Imoapytaya

Imovyvya

Ije kareta jarä Makarato Wajäpi ää kareta ainö, jimitä maire,2003 remë ääparö ikusiwa, amö 2004, 2005 remë tena tena rupi aa tamö kö mogeta.

Ajamä'ë waypetë amö tena kyty noupa, nuvei mutu poroeroata parä mö. Tamö kö ayvu kwerä kö, amö Tapä'äi poraita avasi jigarä mano pö jareko ikuwa,ava wyi pö jakuwa, mano rewarä mö pö Tapä'äi amö Warikëna eu teve a'e kö takuwa a'e. Amö të ajama'ë jigarä ainö, möa'ä rowä moraita kö, uve 48 moraita kö, ajawyi pe'ite tapa'äi poraita avasi jigarä, a'e rewarä korijöte ää kareta. Amö apota teve akuwa avasi Tapä'äi poraita jigarä,amö imomëwäa,amö mano japepö moräwänajarä eu, amömanoja pö itete jë ojiga, moma'e pepö aepo'e'i ojiga a'e kö akusiwa ekareta rë.

I.1. Wajäpi ja'y rerä rë Tapä'äi kö imona

Nokuwa teywetëi jë tamö kö avasi tapä'äi poraita. Imona tejë Tapä'äi kö taivi gwerä ja'y rerä rë era. A'e rupi tejë ojimovijapa iko kupa. Ovo Tapa'ai kö wereko, oporaporai jë Warikenä kö taivi gwerä rovake.Wetarä juka remë tejë ojava wetarä gwerä kö gyty uu ovae ajaire wetara ko pyri Pasikupara eu jë tapa'ai remira pë.

1.1. Itetejë jë okuwa moraita eru Warikëna kö wyi: maraka moraita, avasi, wyra, wiisö. Okuwa teamä ajama'ë tamö kö. Ijigarä të amö rupi të. Aekwerä të age'e remë jamojeapyapy. Tamö Kasiripina remikuwa.

1.2 Kwatakia eu jë tapä'äi remira ramöi pë, moköi erä Jawaräpara eu teve ijupe. Tapä'äi remira mömiri pë Pyripyri eu. Tamö Waiwai remikuwa kwerä, Mariry pë junho 2005 remë.

1.3 Tapä'äi reko kwerä,amö tapä'äi poraita avasi jigarä kö omovyvy, amö imomëwäa kö, amö pesasa javoara e'i. Avasi jaotä tänö pupe jasoso yvy avasi kö rena mö wï itä,a'e pë pesasa javora e'i wïisö itetetë moma'e ma'e pejë aepo e'i ojiga Tapä'äi kö. Tamö Siro remikuwa.

1.4 Amö kwaray pë morai avasi rë ipi, amanä më moraitarä më moraive ee.Tamö Paranawari remikuwa, Okora'yry tena pë agosto 2005 remë.

1.5. Amë avasie'e tapä'äi remira wyi të jakuwa. Tapä'äi remira ramoi pë eu Kwatakia, amöJawaräpara eu. Ajawyi Tapä'äi remira wyi tejë okuwaoka wetarä gwerä kö pë. Tamö Kumakary wänä kö te jë ikuwaparä mö.

Tamö Waiwai remikuwa, Mariry pë pypyi pirä më 2005 remë. Tapä'äi remira momiri pë Pi'amisi eu. Sa'i Paruwa remikuwa.

I. 2. Mirã kō amogeta enu maekō rerã:

Kasiripinã taa Mariry, junho de 2005
Siro taa Aruwa'ity, junho de 2005
Waiwai taa Mariry, junho de 2005
Paranãwani taa Okora'yry, maio de 2005
Muru taa Akarary, agosto de 2005
Matapi taa Ytape, dezembro de 2003
Taoka taa Aramirã, maio de 2005
Taruku taa Jakareakägoka, junho de 2005
Teju taa Aruwa'ity, junho de 2005
Kaiku taa Kwakywa, janeiro de 2004

II. Kasiripinã Wajãpi jigarerã

(Mariry pë oporegeta takusiwa, ma'e remë 26 de junho de 2005 remë)

II.1. JIMOSURUWA

Mona'ema'e jainõ moraita rãa mō?

- Warainã ra'ãga
- Avasi ra'ãga
- Kurawa
- Matõ rawerã
- Yvy/mosarany
- Avasi
- Awai
- Urukuakyry
- Turi
- Yvyra'i moraitarã mō
- Yvyra'isiri kwerã
- Murumuro
- Yvirã

II. 2. JAROPŌ' Ā TARĀME

Mapejōpejō avasi rā'āga jaokwa ipi?

Moapy amē joaka, ta'yrygā amō joakwa imemy miti ra upa mō.
Takypy porā kō morijō rijō tē.

Jaokwa paire mano jareko?

Omovarara kojā gwerā kō. Amē ikatu. Morawanā jarā nijamovarara reme.

II.3. AVASI JĪGARĀ MOMEWA

Ojiga ma'ē rewarā kusiwarā. Kawarā'y ra'i ojiga takypyporā kō toeno, a'esi takypyporā kō ojiga ky'y.

1 Sajavoara sasa javoara:

- Sajavokene sasajavokene
- Moma 'e yvyra katu pesasa javoara
- Yviro yvyra katu pesasa javora
- Turiri
- Ka'aveve
- Turisi
- Jāvi'y
- Yvirōnā

2 Kurewaiju parawy:

- Jane avasi jē kurewaiju parawyi
- Ory orypa petē kurewaiju parawyi
- Moma'e avasi pokō kurewaiju parawyi
- Avasi komō gatu kurewaiju parawyi
- Avasi jakurita
- Avasi panā
- Avasi mo'yry
- Avasi tawa
- Avasi pirā
- Avasi viri
- Jane avasi

3. Ikanorou parawy:

- Jane avasi jē kanorou parawyi
- Ory orypa petē
- Moma'e avasi jē
- Avasi'e kwerā wyi

- Avasi kōmō gatu
- Avasi pirāgatu
- Avasi mo'yry vē
- Avasi tawa vē
- Avasi pana vē
- Avasi viri vē

4. Ijaku'aju parawy:

- Jane avasi jē jaku'aju parawy
- Ory ory pa petē
- Moma'e avasi jē jaku'aju parawyi
- Avasi jakurita katu ve
- Avasi pirā gatu
- Avasi suky katu
- Avasi pana ve
- Avasi mo'yry ve
- Avasi pirā ve
- Avasi komō ve
- Avasi tawa ve.

5. Ipoty:

- Jane avasi jē ipotyru parawy
- Moma'a avasi jē
- Avasi jakurita ve
- Avasi pirā gatu
- Avasi mo'yry ve
- Avasi komō ve
- Avasi tawa ve
- Avasi ky'a katu
- Mitimiti kwerā jē
- Avasi karanau kwerā wyi

6. Owyjy neiraru:

- Janeavasi potyry re owyjy neiraru
- Moma'e avasi potyry re
- Avasi potyry rē
- Avasi komō
- Moma'e avasi potyry rē
- Owyjy nearamaju
- Jane avasi
- Moma'e avasi

- Avasi pijõ
- Aramã pyjaiko
- Avasi potyry rë
- Werara teipõ
- Arama pyariko
- Ijamu neiraru
- Avasi potyry re ijamu
- Avasi suky potyry
- Ijamu nearamãju
- Jane avasi potyry re ijamu
- Avasi jakurita katu

7. Moma'e rekysi poko raeja'o takãmeve:

- Avasi potyry rë neja'o
- Epo'o ta'e jupe
- Omono ipope
- Nema'e ta'e jupe
- Pytewamõ ipytywamõ
- Pyte'u ta'e
- Avasi pijõ potyry re
- Moma'e avasi potyry re
- Avasi komõ potyry re
- Avasi jakurita katu

Ja'yrerã pejë aepe e'i tapã'ãi kõ.

8. Imemyru parawy:

- Jane avasi jë imemyru parawyi
- Ory orypa pete
- Moma'e avasi jë
- Avasi jakurita katu
- Ory, ory pape të
- Moma'e avasi jë
- Avasi pana ve
- Seremitã gwerã jë

Wisõ omomewã era.

9. Takyry :

- Jane avasi jë takyry kyry ene *(Ojirekomewã aepe re kupa)*
- Korokorãi ene
- Moma'e avasu
- Mitimiti kwerã jë
- Vasikaranau kwrã vë
- Avasi jakurita katu

- Avasi pirã
- Avasi pijõ
- Avasi suky

Omovyvypa avasikõ era.

10. Kururugã mõ ja'u :

- Jane avasi
- Avasi pana gatu
- Avasi pijõgatu
- Avasi suky katu
- Avasi komõ
- Avasi ky'a
- Avasi jakurita
- Avasi tawa

11. Awai urukupi:

(Ojirekõmewã)

- Awai kupiene
- Awai arukupi
- Nijatyrì awai rewarã amë

12. Jagã kõmywa:

(Takypyporã werojivy kõ)

- Jagã kõmywa
- Jamemyry vo
- Kajamery vo

13. Myrapukõ'ë mare:

(Ojirekomewã)

- Myrapukõ'ë mare
- Tapisapisarãi jë
- Tapisapisara kõ
- Wyrapu'kõ'ë
- Enu'a romõ konõ
- Myrapu kõ'e
- Mosuru kõ'e mãre

14. Tasimasimã nuru:

- Nurunuru kirawy
- Jane avasi jë
- Moma'e avasi
- Avasi jakurita katu
- Avasi pirã
- Avasi suky katu
- Avasi panã gatu

- Avasi komõ gatu
- Avasi ky'a katu
- Avasi viri
- Avasi tawa

15. Jakopenõ parawy:

(Yvyuje yvyra'ijarojimomyu)

- Jane avasi jë jakopenõ parawy
- Moma'e avasi jë
- Avasi panã
- Avasi pijõ gatu
- Avasi komõ
- Avasi sukyry vë
- Avasi jakurita katu
- Avasi pirã
- Avasi mo'yry vë
- Omovyvy avasi kõ era
- Yvytu peje apagwerã kõ e'i

16. Tapururity romo:

(Nojiga pukuytyi ee avasi tapuru jarã)

- Jane avasi jë
- Moma'e avasi jë
- Avasi jakurita katu
- Avasi panã
- Avasi pirã gatu
- Avasi jakurita katu
- Imomewãakõ
- Avasi pirã gatu
- Avasi mo'y katu
- Avasi tawa
- Avasi viri

17. Peke peke rira:

(Ojirekomewã)

- Tapisapisarã kõ
- Kosiri kwaita rerã
- Koma ve oke oke rirã
- Wyra'i kwaita rerã vë
- Tapisarã kõmave põ
- Yvyra'i kwaiterã
- Avasi kwaita rerã

- Ma'erã põ pekeri
- Tapijarã ojiga ovaja
- Mami'o kwata rerã

18. O'a ranujase:

(Oityity yvyra 'i)

- Jane avasi ape rewyi
- Serokyta kwerã wyi
- Jane okaro rewyi
- O'a ranujase
- O'a sepirise
- Avasi ape rewyi

19. Marakaje porãmõ:

- Marakaje poramõ
- Matarokajavo
- Tarokavo matarokajavo
- Janeryry

(Jape'a peje tapa'ãi kõi aepo e'i)

20. Kura wasisi'ajë:

- Jane avasi jë kurawasisiãjë
- Avasi jakurita
- Avasi mo' yry ve
- Avasi komõ
- Avasi patã
- Avasi pijõ

Wisõ omovyvy erara avasi kõi

21. O'upa wyrãinã:

- Jane avasi jë
- Seremiomaoma
- Avasi mo'yry
- Avasi omo'yry

Wisõ omvyvy era

22. O'a wyrãinã:

(Oityity yvyra 'i)

- Jane avasi pytery pe
- O'a wyrãinã
- Avasi pytery pe
- O'a wyrãinã
- Avasi jakurita katu pytery pe
- O'a wyrãinã
- Avasi pijõ pytey pe o'a wyrãinã
- Omovyvy aviasi erara imomewã

23. Jane ko'e wyrainã:

(Oityity yvyra'i)

- Avasi pytery pë neko'e wyrainã
- Avasi apyte aryvo jane ko'e wyrainã
- Jane yvyra'i apyte aryvo jane ko'e wyraina
- Wisõ omomewã era

24 Kupa'i:

(Ojirekomewa weroparawyry erojimomyu)

- Eru rë ru re erure rë, rurë
- Eruri kysi ta'u javoa'e kysijë
- Eru rë eru rë
- Kupa'i typy pupe pawyi
- Erurĩ kysi ta'u javoa'e ije
- Eru rë eru rë
- Iwara to ijë
- Kupa i'pe rapawy
- Kupa'i typy katu pupe pawyi

25. Pejapararo kupa:

- Jane avasi je pejapararo kupa
- Avasi pirã gatu
- Seremijau katu
- Seremiomaoma nerã vë
- Avasi pijõ gatu
- Avasi jakurita katu ve
- Avasi mo'y katu vë
- Wojave katu pokõ pejapajapa kupa

Aepo rëjaka'a yvyra ipi. Ipoko katu jomë jë ajama'ë jaka'a. Ijay kwerã propor'ã mijë erokwa.

26. Pejaparity kupa

(oity)

- Jane avasi jë pejananity upa
- Seremijau katuve
- Pejananity kupa
- Seremiomaomanerã ve pejananity kupa
- Ojaparity japarity kupa
- Pejaparity kupa
- Wojave katu pokõ pejananity kupa

Yvyra'i aykwerã jaropora ityta. A'esijaity ky'y. Aepore opa avasi jagarã, tapijarã. Omoaty yvyra'I aykweykerã.

III. Tamõ Kaiku ayvu kwerã

(Kwakywa tenaa pë, 04 de janeiro de 2005).

AVASI JIGARÃ YY KÕ

1. Sajavoara
2. Kurewaju parawy
3. Tapururu parawy
4. Kanorou parawy
5. Kururugã mōja'i
6. Takyry kyry ene
7. Imemyru parawyi
8. Jagã komywa
9. Aramã pyrariko
10. O'uparanupase
11. O'a espirise
12. Awai kupiene
13. Tasimasimã nuru
14. Nainarã mō konainave
15. Noapu ko'e mare
16. Awikõ tesipõ ijawe jakwe upa
17. Jakopenoro kupa
18. O'a wyrãinã
19. Semonyi terawyi
20. Marakaje porãmõ
21. O'upa wyraina
22. Kuja'i
23. Neko'e wyraina
24. Pejaparara kupa
25. Pejaparity kupa

IV. Tamõ Muru remikuwa

(Akarary, 20 de agosto 2005)

AVASI JĪGARÃ YY KÕ

1. Sajavoara saasa jawoara
2. Ikurewai
3. Itapuru
4. Ikanoro
5. Kurugã ja'u

6. Takyry
7. Imeny
8. Ajagã komywa
9. Owyjy nearamaju
- 10.O'upa ranujase
- 11.O'a ranujase
- 12.Awai
- 13.Tasimãsimã nuru
- 14.Nainarã mō konainã ve
- 15.Noapu ko'e mare
- 16.Jakōpenoro kupa
- 17.O'a wyrainã
- 18.Morakaeporamō
- 19.O'upa wyrainã
- 20.Kupa'i
- 21.Neko'e wyrainã
- 22.Pejaparara kupa
- 23.Pejaparity kupa

V. Tamō Taruku remikuwa

(tenaa Jakareakãgoka, junho de 2005)

AVASI JIGARÃ YY KÕ

1. Osasa javoara
2. Kurewaju parawy
3. Kanororu parawyi
4. Jaku'aju paraqyi
5. Ipoty nearamaju
6. Ijamu
7. Neja'o tamy ry'u
8. Imemyru parawyi
9. Takyry
- 10.Kururugã mō ja'u
- 11.Nuapu ko'e mare
- 12.Enu'a romō konō
- 13.Pakururu parawyi
- 14.Toke toke rijera
- 15.Janeryry maraka jeporãmō
- 16.O'a ranujase
- 17.O'a sepirise
- 18.O'a wyrainã

- 19. Tasimãsimã nuru
- 20. Neko'e wyrãinã
- 21. Ojaparity kupa.

VI. Siro jigarerã

(Aruwaity pë, 29 de junho de 2005 remë)

AVASI JIGARÃ MOMEWA

1. Sajavoara sasa javoara

Moma'e yvyra katu pesasa javoara
Turiri yvyra'i katu pesasa javoara
Moma'e yvyra'i ve katu pesasa javoara
Yviro yvyra katu pesasa javoara
Ka'a veve
Yvironã
Turisi
Jãvi'y yvyra

2. Kurewaju parawy

Jane avasi je kurewaju parawy
Moma'e avasi jë kurewaju parawy
Avasi panã ve kurewaju parawy
Ory ory pape te kurewaju parawy
Moma'e avasi jë kurewaju parawy
Avasi jakurita katu kurewaju parawy
Ory ory pape te kurewaju parawy
Avasi mo'yry ve kurewaju parawy
Avasi komõ kurewaju parawy
Avasi suky katu ve kurewaju parawy
Seremijasu katu kurewaju parawy
Seremitã gwerã vë
Avasie'ekwerã vë
Avasi ky'a katu
Avasi panã vë
Avasi sovã gatu

3. Kanorouparawyi

Jane avasi je kanorou parawy
Seremitã gwerã wyi konoroupa parawy
Ory ory pete ikonorou parawy
Avasi ekwerã wyi kanorouparawy

Avasi pirä gatu
Ory ory pape të
Konorou parawy
Avasi tawa katu
Seremitã gwerã wyi
Ory ory pape të
Avasi pijõ gatu
Avasi suky katu
Jane avasi jë
Avasie' ekwerã wyi
Moma'e avasi jë kanorouparawy
Avasi pijo gatu

4. Jaku'aju parawy

Jane avasi jë jaku'aju parawy
Seremitã gwerã ve jaku'aju parawy
Ory ory pape te jaku'aju parawy
Moma'e avasi jë jaku'aju parawy
Avasi jakurita katu ve jaku'aju parawy
Moma'e avasi jë jaku'aju parawy
Avasi sukyry ve jaku'aju parawy
Ory ory pape te jaku'aju parawy
Avasie'e kwerã ve jaku'aju parawy
Seremitã gwerã ve jaku'aju parawy
Ory ory pape te jaku'aju parawy
Moma'e avasi jë jaku'aju parawy
Avasi komõ gatu jaku'aju parawy
Avasi tawa katu jaku'aju parawy
Ory ory pape te jaku'aju parawy

5. Ipotyru porawy

Jane avasi jë ipotyru parawy
Ory ory pape te ipotyru parawy
Seremitã gwerã ipotyru parawy
Avasie' ekwerã ve ipotyru parawy
Seremijasu katu ipotyru parawy
Moma'e avasi jë ipotyru parawy
Avasi komõ gatu ipotyru parawy
Avasi jakurita katu ipotyru parawy
Avasi sovã gatu ipotyru parawy
Avasi ky'a katu ipotyru parawy
Mitimiti kwerã jë ipotyru parawy

Avasi karanau kwerã wyi ipotyru parawy

6. Owyjy neiraru

Owyjy neiraru

Avasi potyry re

Owyjy neiraru

Avasi pijõ potyry rë

Owyjy neiraru

Jane avasi poyry rë

Owyjy neiraru

Moma'e avasi potyry rë owyijy neiraru

Avasi potyry rë

Owypy neiraru

Owyjy neamaju

Owyjy nearamaju

Moma'e avasi potyry re

Owyjy nearamaju?

Avasi pijõ potyry re

Owyjy neamaju

Arama pyjaiko, arama pyjaiko

Avasi potyry rë aramã pyjaiko

Aramã pijaiko

Werara teipõ aramã

Pyrariko, arama pyrariko

7. Reja'o takamure

Moma'ere kysi tepõ reja'o takãmure

Avasi potyry rë reja'o takamure

Avasi pijõ potyry re reja'o tajãmure

epo'o ta'ejupe

Ema'e ta'ejupe

Emono ipope

Pytewa amõ ipytewamõ

Avasi mo'y potyry rë reja'o takamure

Avasi pijõ gatu potyry re reja'o takaramure

Ja'yrerã oja'o a'epee apo'e'i tapã'ãi kõ.

8. Imemy

Jane avasi jë imemyru parawy

Ory ory papete imemyru parawy

Seremijasu katu ve imemyru parawy

Avasie'e kwerã ve imemyru parawy

Avasi pijõ gatu

Avasi tawa katu

Avasi komo gatu
Avasi pirã gatu
Avasi suky katu
Avasi kurita katu
Avasi viri katu
Avasi panã

9. Takyry

(Ojirekõmewã)

Jane avasi jë takyry ene
Takõrakoirãi ene
Seremita gwerã ve takyry kyry ene
Seremijasú katu ve takyry kyry ene
Avasie ekwerã ve
takyty kyry ene
Avasi tawa katu
Takyry kyry ene
Avasi komõ
Mitimiti kwerã ve takyry kyry ene
Avasi karanau kwerã ve takyry kyry ene

10. Kururugã mõ ja'u

Jane avasi jë
Kururugã mõ ja'u
Seremitã gwerã ve
Kururugã mo ja'u
Seremijasú katu ve
Kururugã mõ ja'u
Avasie' e kwerã ve
Kururugã mõ ja'u
Avasi pirã gatu
Avasi jakurita katu ve
Avasi suky katu ve
Avasi komõ ve
Mitimiti kwerã ve
Kururugã mõ ja'u
Avasi kararãu kwerã ve
Kururugã mõ ja'u
Jane avasi jë kururugã mõ ja'u

11. Awai

(Ojirekomewã)

Awai jurukupi
Awai kupine
Awai jarukupi

12. Jagã komyvo

Ajagã komyvo

Jamemyryvo

Kajamemyryvo

Joãka takypy porã werojivy

13. Myrapu ko'e maré

(Ojirekõ mewã)

Nuapu ko'e mare

Jë nu'apu kõ'e mare

Tapisapirã komave jë

Myrapu kõ'e mare

Mosuru ko'e marë

Enu'a romõ konõ

14. Tasimãsimã nuru

Seremitã gwerã ve

Tasimasima nuru

Seremijasu katu ve

Tasimasima nuru

Avasi komõ gatu

Tasimasima nuru

15. Jakoperõ parawy

Jane avasi jë Jakopenõ parawy

Seremitã gwerã ve

Jakopenõ parawy

Seremijasu katu

Jakopenõ parawy

Avasi pirã ve

Jokopenõ parawy

Avasi jakurita katu

Avasi suky katu

Avasi komõ

Moma'e avasi jë jakopenõ parawy

Avasi panã ve

Jakopenõ prawy

16. Tapururity ramõ

Seremitã gwerã ve

Seremijasu katu ve

Avise' e kwerã wyi

Avasi pijõ gatu

Avasi tawa katu
Avasi pirã gatu
Avasi jakurita katu
Avasi karanau kwera ve
Mitimiti kwerã ve
Tapururity ramõ.

Nojiga puku ytyi aepo re ipi

17. Peke peke rirã
Tapisarã komave
Oke oke rijera
Agaja pemorasai jarã morõwã
Oke oke rirã
Avasi kwaita rerã ve
Oke oke rirã
Wyra'i kwaita rerã ve
Oke oke rirã
Kasiri jarã kãmave
Oke oke rirã
Oke oke rirã
Kasiri kwaita rerã ve
Oke oke rirã
Agajape yvyra'i
Oke oke rirã
Agajape yvyra'i
Jaramõ ewaira
Oke oke rira

(Oirekomewã)

18. O'a ranujase
Avasi ape rewyi
O'a ranujase
Serokyta kwerã wyi
O'a nanujase
O'a sepirise
Avasi apere wyi
O'a sepirise
Avasi ape rewyi
O'a ranujase

(Oityity yvyra'i)

19. Matarokajavo,
Tarokavo
Matarokajavo
Marakajeporã mõ

Jane marakajepo ramō
Marakaje marakaje porāmō
Jane ryry marakaje perāmō

Jape'ape e'i apã gwerã kō. Otyity erokwa.

20. Kurawasisisarë

Moma'e avasi je
Kurawasisiare
Avasi jakakurita katu ve
Seremita gwerã ve
Kurawasisiarë

21. O'upa wyrainã

Wyjave katu pokō
O'upa wyrainã
O'upa wyrainã
Seremitã gwerã ve
o'upa wyrainã
Seremijas katu
Avasie' e kwerã ve
Mitimiti kwerã jë

Oityity aepo rë.

22. O'a wyrainã

Jane avasi pytery pe
O'a wyrainã
Avasi pytery
O'a wyrainã
Avasi jakurita katu pytery pe
O'a wyrainã
Avasi pijõ pytery re
O'a wyrainã.

23. Jane ko'e wyrainã

Amota rokary pe
Jane ko'e wyrainã
Okarusu pupe jane ko'e
jane yvyra'i pyterype jane ko'e
Avasi apyte'ary jane ko'e wyrainã
Tory pawery pe jane ko'e wyrainã

(Oityity)

24. Kuja'i

Kuja'i perupawy kuja'i perupawy
Eru, eru, eru erurë rëru reru
Kuja'i typy katu pupe eru

(Ojirekõmewã)

Ta'u javoa'e kysije
Eru, eru, erurë, rurë
Sekenari, sekenari
Eru, eru, reru, reru, rë
Kuja'i perupany
Kuja'i perupawy

25. Peja pararo kupa

(Yvyra'i jaka'a)

Seremita gwerã ve
Pejapararo kupa
Seremijasu katu
Pejapararo kupa
Jane avasi jê pejapararo kupa
Avasi pijõ gatu
Avasi pirã gatu
Avasi kurita katu
Avasi komõ gatu
Avasi suky katu
Avasi karanau kwerã vë
Mitimiti kwerã vë
Pejapararo kupa
Wyjave katu poko pejapararo kupa

Ipoko jomë jë jaka'a

26. Pejaparity

Jane avasi jë pejaparity kupa
Seremitã gwerã jë pejaparity upa
Seremijasu katu vë
Pejaparity upa
Jane avasi vë
Avasie ekwerã vë
Pejaparity upa
Avasi suky katu
Avasi komõ gatu
Avasi karanãu kwerã vë
Pejarity upa
Mitimiti kwerã jë
Pejaparity upa
Wyjave katu põko pejaparity upa.

Aepore oity kupa.

Imoapytaya

Age'e akuwa ky'y tapä'äi poraita avasi jïgarä. Amö omovy ve taenu kupa tapä'äi taivï gwerä ja'y rerä werojavapa ma'ë. Pirujë rowä ajama'ë amogeta kö amoämö gwerä të. Ojevojevo jë rowä jakuwa tapä'äi rekokwerä. Amö mano eu pö avasi rë moraita ma'ë akuwa ve ky'y. Ovovo të wemikuwa rupi teve omovyvy kupa. Nuveiamoyvesö ivokatu okuwa ma'ë. Ivoteve avasi tapä'äi poraita jïgarä wemikuwa rupi teve ojiga ee kupa, ajawyi nuvei amöywesö ivo katu okuwa jïgarä mä'e.

Amö akuwa ve iwyi kö yvyra'i nijamovarai remë morawänä jarä e'i tamö kö, ma'e jape e'i kupa, yvyra'i nijamovararai remë uu ijarä upi, okäte'ä ve oyvyra'i rë poro jukatä ijarä ja'yry aä wekyitä. Amë urukuakyry pupe jamovarara remë okyje iwyi, ijyvyra vo rowä omä'e ee, aja pë morawäna jarä eu, gajä jarä pë. Amö mano jape pö pesasa javora, ikurewaiju parawyi, amö ikanoroupa wiïï sö itete jë oo a'e akuwa ve iwyi kö. Kanoroupa parawyi e'i asikaru ro pë, ikanä roupa ky'y jape. Amö jïgarä momewäa akuwa miti ve amö mapepe pö ojirekomewä mä'e.

Agyvo ije omovyvy taenu kupa. Awyjepa.

Viseni, Makaratu, Aikyry kareta jarã kõ

Wajãpi reko rë jimo´e ma´ë kõ

Moapy ore kareta jarã romõ oromoawyjepa kareta moraita rewarã. Avasi tapa´ai poraita, Ture moraita, amõ Pakuwasu moraita. Amõ tã ajama´ë oroino. Mõa´ã rowã moraita kõ itete tã.

Oromoawyjepa remë ajaire pe´i kareta romõ tã oroino, ajama´ë nojimojepai. Orewote rowã ãa moraita rewarã oroinõ, tamõ kõ ayvu kwerã tã oroinõ ãa.

Ãa kareta oroinõ pirujë kareta kuwaparã kõ tomogeta. Äve karamõ janepary kwerã kõ omogeta tã ere. Amë tã noearai´ai janepary kwerã kõ iwyi.

Ajama´ë ãa moraita jikusiwarerã tui tatë upa, noporai´ai toma´eyty ee. Jakusiwa tã jiga rerã kareta pupe imokasi. Amë tã ikasiay tã janereko.

Como foi feito este livro

Os textos deste livro de leitura constituem o resultado das pesquisas realizadas por três professores Wajãpi, como parte de sua formação em magistério indígena, concluído em abril de 2006.

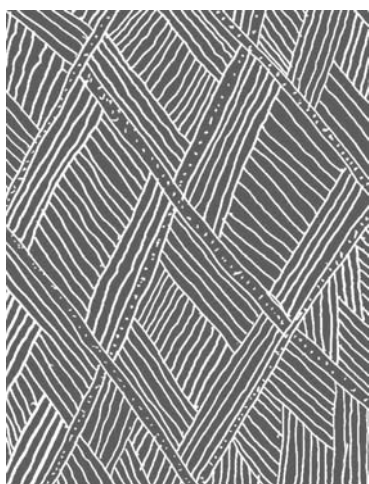
Aikyry, da aldeia Waseity (aglomeração de Mariry), registrou 9 modalidades de execução da festa de *ture*, totalizando 21 variantes, que são “cantadas dentro das clarinetes”, ou seja, constituem a pauta para os tocadores da “orquestra” de *ture*. Ao lado dessa pauta, indica o momento em que são executados certos movimentos (*ojirekõ mewã*), quando se imitam certos animais, ou são ditas formulas específicas que identificam as variantes. O conhecimento da origem, dos cantos e motivos rituais associados à determinados ciclos de festas não são compartilhados por todos os sub-grupos wajãpi. Razão pela qual Aikyry procurou levantar as variantes conhecidas por sete especialistas do *ture*.

Viseni, da aldeia Kwapo’ywyry (aglomeração de Aramirã), desenvolveu sua pesquisa com seis especialistas da festa do *Pakuwasu*, residentes em quatro aldeias. Desejava conhecer a origem da festa e aprender o conjunto dos cantos desse importante ciclo “dos peixes”, com a intenção de se formar como “mestre” dessa festa. Apresenta suas 12 etapas, com explicações (intituladas *ayvu* – “ditos”) sobre as ações rituais de cada parte. No final, apresenta uma tabela com todos os instrumentos e ornamentos utilizados, com suas respectivas matérias primas. Viseni afirma que não se considera ainda um especialista do *Pakuwasu*, mas que pretende continuar aprendendo e estudando essa e outras festas.

Makarato, da aldeia Aruwaity (situada no rio Ari), realizou essa pesquisa com apoio de dez líderes tradicionais em nove diferentes aldeias. Ele queria investigar a origem de uma das “festas do milho” executadas pelos Wajãpi, chamada de festa dos inimigos. Pretendia – e conseguiu – registrar todos os cantos da festa, além de informações sobre sua origem : essa é uma das festas que foi “roubada” dos *Tapã’ãí* (ou *Warikenã*) por ancestrais que foram raptados por esses festivos canibais, mas conseguiram escapar. Em seu texto final, Makarato apresenta as variantes enunciadas por cada entrevistado, obedecendo rigorosamente à seqüência indicada. As versões de Kasiripinã e de Siro contêm a totalidade das letras, com 26 refrões e com destaque para os títulos de

cada refrão, usados pelo mestre da festa quando dirige os dançarinos. Em cada etapa, indica o movimento da dança e outros gestos que devem ser executados em momentos precisos do ritual.

Ao longo dos últimos três anos, os autores encaminharam versões preliminares de seus textos à antropóloga Dominique T. Gallois, responsável pela sua formação em pesquisa, no Curso de Formação de Professores Wajãpi – Magistério I. Com a indispensável ajuda de Gabriela Menezes, essas versões iniciais foram sendo digitadas e retornadas aos seus autores, para correções e complementações. Editamos com essas primeiras versões cadernos da série “Textos de pesquisa” distribuídos aos professores e pesquisadores wajãpi. A partir de 2005, com apoio da Petrobrás, foram realizadas oficinas de pesquisa, envolvendo uma turma de 20 jovens também interessados em realizar pesquisas sobre diversos conhecimentos e práticas wajãpi. Nesse momento, os autores deste livro resolveram concluir seus textos, mesmo os considerando ainda incompletos, para disponibilizá-los aos jovens em formação. Em janeiro de 2006, os textos foram mais uma vez minuciosamente revisados e complementados, para a preparação de uma primeira edição do livro. E em abril, eles realizaram a revisão final e inseriram as explicações que introduzem e fecham seus textos de pesquisa.

O ritmo das atividades familiares dos Wajãpi é intercalado por festas que reúnem membros de vários grupos locais. As festas não obedecem a nenhum calendário fixo, pois constituem uma troca entre as diferentes comunidades. Durante as festas, são consumidas grandes quantidades de bebida fermentada – de mandioca, milho, pupunha e outras frutas. A bebida é preparada e servida pelas esposas dos *donos* da festa. O repertório musical é muito vasto, com mais de 50 ciclos, desempenhados em diferentes variantes. As danças acompanham cantos e música instrumental.

Produção do livro

Organização e edição

Dominique Tilkin Gallois

Colaboração

Gabriela Menezes, Paulo Favacho

Desenhos

Arakura, Parikura, Kasiripinã, Kupena, Karawiju, Kari,
No´e, Pi´i, Rosenã, Viseni

Fotos

Taraku´asi, Dominique T. Gallois

Realização

Programa Wajãpi

Instituto de Pesquisa e Formação em Educação Indígena

Coordenadora: Lúcia Szmrecsányi

Convênio lepé / Petrobrás

Projeto “Valorização e Gestão de Patrimônios Culturais
Indígenas no Amapá e norte do Pará”

Coordenação Geral de Educação Escolar Indígena

SECAD /MEC

Apoio institucional

Fundação Mata Virgem da Noruega – RFN

Secretaria de Educação do Estado do Amapá – SEED/GEA

Núcleo de História Indígena e do Indigenismo – NHII/USP

Instituto do Patrimônio Histórico e Artístico Nacional – IPHAN/MINC

Agência norueguesa de cooperação para o desenvolvimento – NORAD

Segunda edição – 200 exemplares, junho de 2006.